

УДК: 801.81

Каниметов А. К., тарых илимд. канд., доценти,
Качкынова Э. К., окутуучусу
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

«МАНАС» - КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУУ МУРАСЫ

Макалада кыргыз элинин маданий мурасы жана руханий дүйнөсүнүн көч башы “Манас” эпосу, дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү руханий баалуу эстеликтердин катарында экендигин окумуштуулар тарабынан эпосту ар тараптуу изилдөө иштери менен “Манас” эпосунун дүйнөлүк коомчулукка таанытуу максатында бир канча эл аралык маанидеги иш-чаралар өткөрүлүп келгендиги баяндалат. Негизинен, “Манас” эпосу көптөгөн кылымдар аралыгында кыргыз элинин бийик руханий-адептик идеяларын өзүнө камтып, элдин өз алдынчалыкка жана мамлекеттүүлүккө болгон умтулуусуна үндөп турат. “Манас” кыргыз элинин кылым карыткан карт тарыхы жана улуу мурасы болуп саналат. Бул жөнүндө кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов: “Манас” эпосу – кыргыз элинин рухунун туу чокусу”, - деп белгилеп кеткен.

Өзөктүү сөздөр: “Манас” эпосу, мамлекеттүүлүк, кыргыз эли, улуу мурас, окумуштуу, тарых, окуя изилдөө

Каниметов А. К., канд. истор. наук, доцент
Качкынова Э. К., преподаватель
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

“МАНАС”- ВЕЛИКОЕ НАСЛЕДИЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

В статье констатируется, что культурное наследие кыргызского народа и глава духовного мира эпос “Манас” входит в число редких духовных памятников мира. С целью ознакомления эпоса “Манас” мировой общественности со всесторонним исследованием эпоса было проведено несколько международных мероприятий. В основном эпос “Манас” содержит в себе высокие духовно-нравственные идеи кыргызского народа на протяжении многих веков и побуждает народ к стремлению независимости и государственности. “Манас”- это древняя история и великое наследие кыргызского народа. Кыргызский народный писатель Чингиз Айтматов по этому поводу отмечал: “Эпос о Манасе- есть вершина духа кыргызского народа”.

Ключевые слова: эпос “Манас”, государственность, кыргызский народ, великое наследие, ученый, история, научные исследования.

Kanimetov A. K., is an associate professor,
candidate of historical sciences
Kachkynova E. K., teacher
K. Tynystanov State University, Kyrgyzstan

«MANAS»- IS A GREAT HERITAGE OF THE KYRGYZ PEOPLE

The article describes that the cultural heritage of the Kyrgyz people and the head of the spiritual world, the epic «Manas», is among the rare spiritual monuments in the world, and several international events have been held in order to introduce the epic of Manas to the world community with the comprehensive research of the epic. Basically, the epic “Manas” contains the high spiritual and ethical ideas of the Kyrgyz people for many centuries and encourages the people’s aspiration for independence and statehood. «Manas» is the ancient history and great heritage of the Kyrgyz people. Kyrgyz folk writer Chingiz Aitmatov noted about this: “The epic of Manas is the peak of the spirit of the Kyrgyz people”.

Key words: Manas epic, statehood, Kyrgyz people, great heritage, scientist, history, scientific

research.

“Манас” эпосу кыргыз элинин үмүт-тилегин, ой-санаасын чагылдырган, миңдеген жылдар бою, эл тарыхын ичине камтып келе жаткан улуу эстелик, ыйык мурас болуп саналат.

Адамзаттын тарыхый турмуш-тиричилигин, жашоо тажрыйбасын келечек муундарга маданий мурас катары калтырууда “Манас” эпосунан башка чыгарманы элестетүү кыйын. Себеби көлөмү жагынан да, мазмуну жагынан да, эч бир чыгармага салыштырууга мүмкүн болбогон бул чыгармада баатыр Манастын образы, ата-бабалары, байыркы мезгилдеги жер-суу аттары, түрк элдеринин каада-салттары жана башкалар тарыхый дастан катары баяндалып келет. Бул эпос аркылуу түптүү тарыхы бар түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин басып өткөн татаал жолдору, эркиндик үчүн, келечек үчүн болгон үмүттөрү чагылдырылат. “Манас” эпосу ушул кезге чейин фольклордук жанр катарында гана бир жактуу каралып келген [1]. Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ар кандай ой-пикирлер айтылып, кээ бирлери эпостун түпкүлүгү биздин заманга чейинки убакта байыркы мифтердин негизинде жаралган дешсе, айрымдары аны тарых менен, тарыхый окуялар менен байланыштырат.

“Манас” эпосу жөнүндө канчалык талаш-тартыш ой-пикирлер, изилдөөлөр, далилдөөлөр жана тактоолор болуп келгенине карабастан, “Манас” эпосу дагы эле бизге ачыла элек илим, чети оюла элек океан бойдон калууда. Манастагы купуя сырлар, кереметтүү окуялар, сыйкырдуу көрүнүштөр али күнчө биз үчүн табышмак бойдон. Элибиздин байыркы мезгилдеринен азыркы учурга чейин жашап келген “Манас” эпосунун миң жылдыгы өлкөбүздүн эгемендүүлүк мезгилинде белгиленип, дүйнө жүзүндө эң жогорку адамгерчиликтин жана акылмандыктын үрөнүн сээп, өзүнүн асыл идеяларын таратып, доордон-доорго өтүүчү көпүрө сыяктуу элес калтырды. Ал гана эмес, “Манас” эпосу өзүнүн өлбөстүгүн, түбөлүктүүлүгүн далилдеп келүүдө.

Кыргыз элинин маданий мурасы жана рухий дүйнөсүнүн көч башы “Манас” эпосу” дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү руханий баалуу эстеликтердин катарында туруп, окумуштуулар тарабынан эпосту ар тараптуу изилдөө иши жакшы жолго коюлган. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин 1995-жылы Бириккен Улуттар Уюму “Манас” эпосун кыргыз элинин руханий мурасы катары таанылган жана “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракеси эл аралык деңгээлде белгиленип, дүйнөнүн 120 мамлекетине таанылган [2].

2012-жылы “Манас” эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу боюнча “Манас” 2012-2017-жылдар аралыгында Улуттук Программасы кабыл алынган [3]. Программа боюнча “Манас” эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу милдеттери сыяктуу иш-чаралар каралып келген. Бул чечимдин негизинде жер-жерлерде ар кандай иш-чараларды өткөрүү менен “Манас” эпосу жалпы кыргыз эли үчүн баалуу маданий мурас болгондуктан, анын философиялык, тарыхый-этнографиялык, филологиялык жана башка багыттарын изилдөө менен коомчулукка жеткирүү кыргыз элинин ыйык милдеттеринин бири катары саналган.

“Манас” эпосун ЮНЕСКОнун материалдык мурастарынын тизмесине каттоодо Кытайда жашаган кыргыздардын салымы чоң деп баса белгилесек болот. Манас эпосу Кытайда жашаган калктардын бири болгон кыргыздардын атынан ЮНЕСКОнун каттоосунан биринчи жолу 2007-жылы өткөн. Алар биринчилерден болуп эпостун биринчи бөлүгүн “Манасты” Эл аралык руханий дөөлөттөрдүн тизмесине киргизилген.

2013-жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарын коргоо боюнча өкмөттөр аралык комитети “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”

эпосторун Кыргызстандын атынан дүйнөлүк маданий мурас катары катталсын деген чечим кабыл алынган. Бул чечим “Манас” эпосуна карата болгон жоопкерчиликти арттырып жана эпосту дүйнөлүк деңгээлдеги окурмандар чөйрөсүнө алып чыгуу менен жайылтууну, изилдөөнү милдеттендирген.

Эпостун түпкү идеясы – эркиндиктин жана көз каранды эместиктин идеясы. “Манас” эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу.

“Манас” Сагымбай Орозбаков энциклопедиясында” совет окумуштууларынын алгачкы манас таануучу катары профессор П. Фалев кыргыз болумуштарын жаралышы тууралуу эмгегинде алгач ирет “Манас” эпосу менен “Култегин” эстелигиндеги окшоштуктарды, мазмун менен форма жактагы бирдейликтерди салыштырып изилдеген [4].

“Манас” эпосу жана анын жаралуу мезгили тууралуу тарыхый жазма булактарда маалымат сейрек. XVI к. таандык Сейф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварих” (Тарыхтардын жыйнагы) аттуу кол жазмасында Манас баатыр жана ага байланышкан кара сөз түрүндөгү окуяларды камтыган алгачкы маалыматтар эскерилет. “Манас” эпосу, аны айткан жомокчулар жөнүндө алгачкы маалыматтар XIX к. экинчи жарымына туура келет. Эпосту алгачкы ирет кагаз бетине түшүргөн Ч. Валиханов, андан кийин В. Радловдун “Манас” эпосун изилдөөгө арналган эмгектери бүгүнкү күндө да илимий баалуулугу жогорку деңгээлде десек болот.

Ч. Валиханов: “Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты, географиясы, диндик жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилеси орун алган” – деп өзүнүн чыгармалар жыйнагында жазып кеткен [5]. “Манас” эпосу менен кененирээк таанышып, аны толук кагаз бетине түшүрүүгө аракеттенген окумуштуулардын бири – В. Радлов. Ал эпостун үч бөлүгүн тең камтыган тексттерди 1885-жылы “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген эмгегинин бешинчи томуна кыргыз, немис тилдеринде жарыялаган. Академик Б. Бартольд, орус саякатчы П. П. Семенов-Тянь-Шанский, Г. Н. Потанин, венгер окумуштуусу Д. Алмаши экспедиция учурунда “Манастан” үзүндүлөрдү жазып алышкан [6].

“Манас” эпосун эл оозунан жыйнатууга кыргыздын тунгуч окумуштуусу, агартуучусу Ишенаалы Арабаев менен профессор Кусейин Карасаевдин эмгектери жөнүндө эл оозунда көп айтылат. И. Арабаев атактуу Тыныбек жомокчунун оозунан “Семетейдин үйлөнүшү” аттуу үзүндүсүн жазып алып, ал 1925-жылы Москвадагы СССР элдеринин Борбордук басмаканасынан басылып чыккан. 1931-жылы К. Карасаев фольклор чогултуу үчүн Ысык-Көлгө келип, Саякбай Каралаев менен жолугуп, аны Фрунзеге ээрчитип келип, өз үйүндө илимпоз кызматчылардын фольклордук кечесин уюштуруп, анын оозунан “Манасты” жазып алууга болот деген чечимге келишкен [7].

“Манас” эпосун XX кылымдын 90-жылдарынан тартып түркиялык изилдөөчүлөр көңүл бура баштаган. Абдулкадыр Инан, Фуад Көпрүлү, Зеки Валиди Тоган, Гурсай Наскат, Найли Боратов, Фикрет Туркмен сыяктуу илимпоздор “Манас” эпосуна кайрылышкан. Эпоско кайрылышкан чет өлкөлүк окумуштуулардын катарында англис окумуштуусу Артур Хаттону айтсак болот. Ал Радлов жазып алган “Манас” эпосун изилдөөдө жана аны европалык илимий чөйрөгө тааныштырууда эмгеги зор. Ал эми франциялык турколог Реми Дор, германиялык Карл Райхл, Гундулла Салк сыяктуу изилдөөчүлөр манас таануу илимине өз салымдарын кошуп келген.

Манасты изилдөөдө өз салымын кошкондордун дагы бири, казак элинин көрүнүктүү жазуучусу М. Ауэзов болгон. Анын “Манас”- кыргыз элинин баатырдык

эпосу” деген эмгеги жарык көргөн. Ал эми казак фольклор иликтөөчүлөрүнүн арасынан “Манас” эпосуна кайрылгандар А. Маргулан, Ш. Сатпаев, Р. Бердибаевдер болгон.

“Манас” эпосун жазып алуу, аларды изилдөө жана жыйноо иштеринде К. Рахматуллин, Ы. Абдырахманов, З. Бектенов, К. Мифтаков, К. Тыныстанов, Е. Поливанов, Б. Юнусалиев жана башкалар өздөрүнүн зор салымдарын кошушкан. Ошондой эле кытайлык кыргыздардын арасынан чыккан окумуштуулар Адыл Жуматурду, Мамбетгурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Аалы Сүйүнбай жана башкалар кыргыздын руханий дөөлөтү “Манас” эпосун ар тараптуу изилдөөнү колго алып келишүүдө.

“Манас” эпосун башка тилге которууда орус окумуштуулары профессор К. К. Юдахин жана И. А. Батманов, котормочу акындар Л. Пеньковекский, С. Липкин жана М. Тарловскийлер көп эмгек сиңиришкен. “Манас” эпосу орус тилинде чыгуу менен башка элдерге да кеңири белгилүү боло баштаган. Орус акыны Семен Линкин “Манас” эпосунун сюжетинин негизинде (“Манас великодушный”) “Айкөл Манас” деген повесть жазган. Китеп бир нече жолу кайра басылып чыккан. “Манас” чоң көлөмдүү чыгарма болгондуктан ооздон-оозго өтүүдө көптөгөн өзгөрүүлөргө учураган. Манасчылардын чыгармачылыгына жана аткаруу деңгээлине, чеберчилигине жараша ар түрдүү варианттар пайда болгон. Манасчылар Сагымбай Орозбаков, Шапак Ырысмендеев, Багыш Сазан уулу, Саякбай Каралаев жана башкалардын варианттарында бири-биринен айырмаланган бир нече өзгөчөлүктөр байкалат. Маселен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосу менен Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунун мазмунунда да, көлөмү жагынан да бир катар айырмачылыктар бар. Маселен, Жусуп Мамайдын оозунан Манастын сегиз урпагы жазылып алынса, өзүн чыныгы семетейчимин деп эсептеген Сагымбайдан жалгыз “Манас” эле жазылып алынган, калган урпактарын жаздырууга үлгүргөн эмес. Ошондой эле Жусуп Мамайда Манастын ата-бабалары биринчи аңызда кан Мамай, Бөдөнө, Бөйөн, Чайан, Кара хан, Жакып делинсе, ал эми экинчи аңызда болсо Угуз кан, Калаш, Кыркез Бөйөн, Чайан, Каракан, Орозду, Жакып (8). Сагымбай Орозбаковдун вариантында Каракан, Огузкан, Аланча, Байгур, Байыр кан, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып деп айтылат [9].

Бул каармандардын образдарында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

Бөйөндүн уулу Чаян – Жусуп Мамайдын вариантында манастын түпкү ата тегинин бири болсо, Сагымбай Орозбаковдун вариантында ал Жакыпты кул катары иштеткен кытай байларынын бири катары сүрөттөлөт.

Орозду – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Ногойдун эң улуу баласы Жакыптын агасы деп айтылса, Жусуп Мамайдын вариантында Каракандын баласы Жакыптын атасы катары айтылат.

Шыгай – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Көгөйдүн баласы, Ногойдун иниси деп айтылса, Жусуп Мамайдын вариантында Ороздун уулу, Жакыптын иниси деп айтылат.

Каткалаң – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Текестин колундагы дуудулардын бири, Манастын акыреттик зайыбы Кыз Сайкалдын атасы деп айтылып, Жусуп Мамайдын вариантында болсо, Ороздун экинчи аялынын баласы, Жакыптын иниси деп айтылат.

Ногой – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манастын чоң атасы Көгөйдүн баласы деп айтылып, Жусуп Мамайдын вариантында болсо, Балыкертти жердеген атактуу калмак байы деп баяндалат.

Жусуп Мамайдын айтуусундагы негизги бөлүктөр: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, кырк чоронун куралышы жана алгачкы эрдиктер, Манастын кан шайланышы, мекенди жоодон бошотуу, кыргыздын Ала-Тоого көчүшү, Алмамбеттин жомогу, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Көкөтайдын ашы, Чоң казат, Манастын өлүшү.

Ал эми Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы негизги бөлүктөр: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, Кошой окуялары, Манастын он бир дуу-дууга каршы согушу, Ата журтту душмандардан бошотуу, Алмамбеттин баяны, Манастын Каныкейди алганы, Манастын түндүккө жортуулу, Көзкамандар окуясы, Көкөтайдын ашы, Чоң Казат, Кичи Казат.

Бул окуялардын эки түрлүү айтылышы манасчылардын ооздон-оозго өтүү менен түрдүү өзгөрүүлөргө учураган “Манас” эпосу жөнүндөгү маалыматтарды жыйноо, топтоо өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу экендиги маалым болуп турат.

Ал эми көлөмү жагынан Саякбай Каралаевдин варианты боюнча эле “Манас” трилогиясы 500553 саптан турса, Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча улуу эпосу буз 180378 сап, ал эми Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” бөлүмүнүн көлөмү 53280 сап ырды түзөт.

Сагымбай Орозбаковдун жалаң “Манас” бөлүмүн эле мынчалык чоң көлөмдө айтышы анын 15-16 жашында эле “Манас” айта баштагандыгы жана анын көркөм сөз өнөрүнө болгон жөндөмдүүлүк шыгы ага чейин байкалып, өзүнөн улуу манасчылардын оозунан “Манас” эпосун түрдүү варианттарда угуп, башка дастандарды, жомокторду кызыгуу менен угуп келгени менен байланыштуу.

Жусуп Мамай болсо кийинки доордун манасчысы катары өзүнө чейинки манасчылардын варианттарын окуп, билип, аларды бириктирип, өзү да көптөгөн көркөм өзгөртүүлөрдү киргизип, Манастын сегиз урпагын айта билген.

“Манас” эпосу элибиздин тарыхынын, этнографиясынын, маданиятынын түгөнгүс булагы катары эпостон байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө да көптөгөн баалуу маалыматтарды алууга болот. Эпостогу негизги башкы идеялардын бири – кыргыз мамлекетин бекемдөө, сактоо жана өнүктүрүү болуп, ага байланыштуу байыркы кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн белгилери, атрибуттары даана чагылдырылган. Демек, “Манас” эпосу кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө да маанилүү булак боло алат. Бул маселени окумуштуу этнограф И. Молдобаев учурунда кеңири изилдеген [10].

Эпосто мамлекеттүүлүктүн белгилери болгон башкаруу бийлиги, хан анан атрибуттары, такты, таажы, мамлекет башчысынын титулу, мамлекеттик казына, салык, баажы, туу, мөөр сыяктуу терминдер камтылган.

Маселен, эпостун Саякбай Каралаев айткан вариантында:

Намыз кылбай, кеп кылбай,

Алтын такка мингизип,

Андан тууган баланы

Кан көтөрүп алалык...- деген саптарда мамлекет башчысы “хан” жана анын жогорку бийлигинин символу болгон “такты” жөнүндө кеп болууда. Ал эми Сагымбай Орозбаковдун вариантында болсо:

Хан өкүмүн тийгизди,

Хан таажысын кийгизди.

Хан Манастын башына

Жылуу бөрктү кийгизди...- деп айтылып, мамлекет башчысы хан Манастын башына кийгизилген, жогорку бийликтин белгиси болгон таажы – жыгалуу бөрк –

жөнүндө сөз болууда. Мында жыгалуу бөрк деген термин – хандын баалуу таштар жана алтын менен кооздолгон баш кийими.

Кыргыздар байыркы түрк кагандарынан айырмаланып, ханды ак кийизге салгандан кийин элди жети тегерете көтөрүшкөн. Хандык бийликтин белгиси болгон туу көтөрүлүп, Манастын башына таажы кийгизилет. Хан Манастын ордосу кадимки бийлик резиденциясы шекилде:

“Капкасы алтын коргондо,
Оң жагында баатырдын
Отуз эки каны бар,
Сол жагында отурган
Кырк баатырдын саны бар,
Астында алтын тагы бар,
Башында дөөлөт дагы бар.
Айланасын камаган,
Албарс кылыч колго алып,
Акырая карагын
Алты миң аскер дагы бар
Коргону коло тоо болгон,
Бадышалык чоң коргон,
Каалгасы сом калай
Салтанаты бир далай
Капка кармап турчуусу
Он эки күзөт бир малай.
Бекзаададан бешөө бар,

Желдеттерден жетөө бар,- деп сүрөттөлөт. Кыргыз тарыхындагы “Манас” эпосу сүрөттөгөн хандын ордосу, туу сыяктуу бийлик белгилери тек Кыргыз каганатында кездешет. Кытай жазма булактарына ылайык кыргыздар согушка желек жана байрактарды алып чыгышып, алардын Ажосу хандык тууну орноткон. Анын алды кызыл болгон.

Ал эми “Манас” эпосундагы айтылган:

Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы чуу,
Көк асаба, кызыл туу

Көк тунуткан ызы чуу - деген саптар байыркы кыргыз мамлекетинин туусу болгондугун жана ал кызыл түстө экендигин кабарлап турат. Эпостогу маалыматтарды карасак, туу кыргыздарда байыркы мезгилден эле колдонулуп келгендигин жана алардын түстөрү ар кандай болгондугун кабарлайт. Туу көп учурда согуштук жүрүштөрдө колдонулган. Эпоско таянсак, туу элди ойлогон, элди коргой алган баатырлар, башкаруучулар тарабынан колдонулган. Алар элдин таянычы болгондуктан, көп учурда алардын өздөрүн тууга теңешкен. Мисалы, Манас баатыр эпосто “Бурутка (кыргызга) бүткөн туу экен” деп сапатталат.

Мамлекеттүүлүктүн дагы бир белгилери болгон мөөр, салык, казына терминдерин эпостогу төмөнкү саптардан кезиктирүүгө болот:

Катчыга катын жаздарды
Кандык мөөрүн бастырды.

Бул жерде мөөр – өз алдынча, көз карандысыз башкаруунун, башкача айтканда,

эгемендүүлүктүн белгиси. Кыргыз элинде мөөр качан пайда болгондугу белгисиз. Бирок эпос жаралган доордо кыргыз башкаруучулары мөөрдү колдонгондугун белгилөөгө болот. Ошол эле учурда кыргыздарда байыркы эле уруулук тамга колдонулуп келгендигин айта кетүү абзел. Уруулук тамга ар бир уруунун өз алдынчалыгын, анын менчигинин белгиси болгон. Белгилүү кыргыз таануучусу В. Буганаев орустардын “таможня” деген сөзүн кыргыздардын “тамга” деген сөзүнөн алынган деп эсептейт.

Эпостун ыр саптарында:

Кан казына, дүнүйө

Карк алтын, кымкап, дүрүйө -

Казынадан зар келди,

Бууп дилде арттырган

Алтымыш төрт нар келди,

Азык-түлүк кылар - деп,

Алиги жаткан көп элди- деген саптарында мамлекеттүүлүктүн негизги белгилеринен болгон мамлекеттик казына жөнүндө айтылууда. Казына бул мамлекеттин байлыгы, менчиги болгон. “Манас” эпосундагы маалыматтарга таянсак, аскерди каржылоого мамлекеттик (хандык) казынадан каражат бөлүнгөн. Казына термини араб тилиндеги хазына - байлык деген сөздөн алынган [11].

Хан казынасы жоодон түшкөн олжодон, баш ийген элден, соодагерлерден алынган алман аркылуу толтурулган. Ошол эле учурда алман элден да жыйналган.

Мына ушул келтирилген эпостон алынган мамлекеттүүлүктүн белгилерин билдирген терминдер байыркы доордо кыргыз элинде мамлекеттүүлүктүн болгондугун далилдейт.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” – эпос деген түшүнүккө сыйбаган түбү түгөнбөгөн дайра, кут даарыган касиеттүү адамдар тарабынан оозеки айтылып, биздин заманга жеткен тарыхыбыз, улуу эпопея жана дүйнөлүк шедевр, Ч. Айтматов айткандай, “кыргыз рухунун туу чокусу” болуп саналат.

Адабияттар:

1. Манас – дүйнөлүк маданияттын улуу мурасы. Библиографиялык справочник. – Бишкек: “Улуу тоолор”. 2015.
2. “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 1992-ж. 26-июнундагы Указы.
3. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-ж. 31-январындагы №67 токтому.
4. “Манас” Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы. -Бишкек, 2015.
5. Валиханов Ч. Собр.соч. в пяти томах т.5. -Алма-Ата, 1985.
6. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. С. Мамбеталиев. -Бишкек, 1992.
7. Бектенова З. Эл оозунан жыйналган. //Кыргызстан маданияты. -1989. -№33
8. “Манас” Жусуп Мамайдын варианты боюнча. -Бишкек, 2014.
9. “Манас” – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Түзгөн: Самар Мукаев. -Бишкек, 2010.
10. Чокан Валиханов Избранные произведения. -Москва, 1986.
11. Молдобаев И. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов. - Б., 2004.